

Vid Pečjak
**ALI SMO
ŠE VEDNO
NEANDERTALCI?**

257-264

VID PEČJAK
UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA PSIHOLOGIJO
AŠKERČEVA 2
SI-1000 LJUBLJANA

Homo neandertalis je živel pred 30.000-150.000 leti, njegov podobnik *homo erectus*, iz katerega izviramo neandertalci in sapiensi, pa med 2000.000 do 1.3000.000 leti. Vmes nahajamo stotisočletja razvoja.

Sodobna evolucijska psihologija in sociobiologija trdita, da razvojne značilnosti in vedenja ne "izginejo čez noč", temveč zelo postopno prehajajo v nove oblike. Z ostanki. William Springgs definira evolucijsko psihologijo kot znanost, ki razlaga univerzalne mehanizme vedenja ter skuša rekonstruirati probleme, ki so jih imeli naši daljni predniki v njihovem tedanjem okolju, in njihove rešitve. Na tej podlagi ugotavlja, kako se nekdanje vedenje manifestira še danes v različnih kulturah in zgodovinskih obdobjih našega planeta. Začetnik sociobiologije Edward Wilson pa pravi, da je socialno vedenje podedovano, ker je nastalo, se utrdilo in spremenilo med evolucijo. Glede dileme dednost ali okolje (nature or nurture) ta smer ni povsem nativistična, ampak prevzema interakcionistično stališče. Evolucija je prilagajanje lokalnemu okolju. Razlikuje vedenjski genotip in vedenjski fenotip, ki se uveljavlja v specifičnem okolju. Opazujemo le fenotip, na genotip pa sklepamo na podlagi splošnosti vedenja. Evolucijski psihologi so odkrili mnoga vedenja, ki so razširjena po vsem planetu, npr. nekatere lepotne norme, zaznavanje barv, varanje, ugotavljanje emocij po zunanjih izrazih, odpor do nekatere hrane, humor, odpor do incesta, prepoznavanje sorodnikov, spolno vedenje, mentalni zemljevidi, odpor do nekaterih vonjav, starševstvo, zaznavanje statusa, romantična ljubezen, otroška igra, spolna privlačnost ali odbojnost, samozavedanje, skupinskost in še marsikaj drugega.

Sociobiologija se intenzivno ukvarja z agresivnostjo. V borbi za obstoj bolj agresivni posamezniki prevladajo manj agresivne in se pogosteje obnavljajo. Prehuda agresivnost pa je škodljiva, ker povečuje tveganje, poleg tega vsak posameznik prej ali slej naleti na močnejšega. Pogosto je beg ali umik, predvsem pa pripravljenost na sodelovanje koristnejša kot napad. Že Darwin je menil, da je najsposobnejši tisti, ki zna najbolje sodelovati z drugimi člani skupine. Današnja agresivnost je drugačna. Ljudje le izjemoma udrihajo drug drugega z gorjačami, pač pa z besedami, spletkami in socialnim pritiskom.

Sociobiologija in evolucijska psihologije skušata razložiti tudi altruistično vedenje. Z vidika darvinistične genetike ni smiselno, da posameznik tvega poškodbo ali preživetje v korist drugih posameznikov. S tem bi propadlo tudi njegovo lastno genetsko gradivo. Dvoumnost je razrešil Hammliton s pojmom vključujoče primernosti (*inclusive fitness*). Altruistično vedenje sicer ogroža genetsko opremo posameznika, a obenem omogoča preživetje enakim genom drugih posameznikov in rod se nadaljuje. Altruizem je potemtakem samo zaščita kopij lastnih genov v drugih osebkih.

Dawkins v knjigi *Sebični gen* razlikuje nepovratni altruizem, ter povratni ali daj-dam altruizem. Ta hitro propade, če se usluge ne vračajo. Nepovratni altruizem pa je značilen za sorodnike in genetsko podobne skupine. Ali tudi za narode? Raziskava Sforze in sodelavcev je pokazala, da so evropski narodi vse prej kot genetsko enotni, izvzete so le zelo izolirane skupine (npr. Laponci). Na obstajajo nacionalni genomi. Drugače povedano: ne obstajajo nemški, angleški, hrvaški, srbski ali slovenski geni. Izluščili so štiri genetske faktorje, ki pa variirajo samo glede na geografski položaj. Zato gre bolj za vero o "enotnosti po krvi" kot za dejansko podobnost. Z drugimi besedami: bolj za kulturno kot biološko enotnost.

Evolucijska psihologija sledi enostavnemu vzorcu: vse, kar je splošno, ima podlago v genotipih, ki so nastali med evolucijo. Zato razlaga s preteklimi razmerami sedanja vedenja, tudi patološka, denimo detomore, posiljevanje, vrtičkarstvo in še marsikaj bolj osuplega. Razlagalci pa nam ponujajo tudi smešne razlage. Posiljevanje in večja promiskuiteta mo-

ških naj bi služila širjenju njihovih genov, medtem ko se ženske bolj ozirajo za biološko in socialno primernejšimi pratrnerji (npr. bogataši), ki bi omogočili boljše preživetje potomcev. Ljubosumnost moških naj bi preprečila, da bi preživljali otroke s tujimi geni. Po nekajdnevni odsotnosti so odkrili v njihovih izlivih več spremijev kot sicer, ti naj bi prevladali nad morebitnimi tujimi spermiji. Pogosta je zloraba posvojencev (npr. v pravljicah Snegulčica, Pepelka, Rošlin in Verjanko). Mačeha in očimi naj bi bili kruti do njih zaradi različnosti genov. Vrčkarstvo naj bi bilo posledica savanskega izvora človeka. Desničarstvo naj bi se pojavilo zato, ker je morala levica ščititi srce.

Evolucijsko psihologijo so kritizirali zaradi samovoljne interpretacije vedenj in špekulativnosti. Poleg tega ne zna razložiti mnogih značilnih vedenj, npr. homoseksualnosti, celibata in ljubezni do posvojencev. Ponuja razne slabokrvne razlage, npr. da sta homoseksualnost in celibat samo trik, s katerim se moški brez tveganja (npr. duhovnik) lahko približa ženski. Tak moški je samo prihuljeni samec (*sneaky male*).

Vendar nam ravno evolucijska psihologija in sociobiologija ustrezno razlagata marsikatero vedenja današnjikov. Da se življenje nadaljuje v potomcih, se morajo živa bitja obnavljati, pred tem pa ohraniti pri življenju. Obnova in samoohranitev sta potemtakem temeljna motiva razvoja. Brez njiju bi se razvoj pretrgal in nas ne bi bilo nikjer več. Obnovo omogoča spolno vedenje, ohranitev pa fiziološke potrebe (po hrani, tekočini itd.). Oba motiva spominjata na kasnejša Freudova pojma Eros in Tanatos. Freud se je večkrat skliceval na Darwina, ki ga je skrbno prebiral. Ko so pred leti odprli Freudov arhiv, so v njem našli veliko Darwinovih knjig s podčrtanimi stavki in odstavki ter številnimi pripombami.

Premaknimo se v sedanji čas. Spolni nagon je še vedno v ospredju, čeravno okrancljan z mnogimi lepimi besedami. Drugače pa je s samoohranitvenim nagonom. Le redko se pojavlja kot fizična borba, ki naj bi jo človek prerasel (čeprav v izrednih razmerah, npr. v vojnah, prevladuje). Ta nagon ima različne oblike. Zelo pomembno je dominantno vedenje, ki ga opažamo že pri drugih sesalcih, pri človeku pa je groteskno izkrivljeno in se izraža kot prerivanje za stolčke, spletkarjenje, tiranija. Borba za oblast je le hinavska borba za sebe in lastne koristi, ki pa jo voditelji prikazujejo kot borbo za sočloveka, za ljudstvo, kot humanizem, čeprav ni nič drugega kot izkrivljena sebičnost. Moč danes ne pomeni več fizične moči (čeprav tudi to, vendar ni potrebno, da je posameznik fizično močan, za to poskrbijo gorile), temveč oblast in denar ("Perspektivaši" so nekdanje pisali (ob)last.). Tudi denar je sredstvo samoohranjevanja na najvišji, zlati ravni. Prvotno si je človek kupoval z denarjem življenjske dobrine. Danes pa si zadovoljuje umetne potrebe vse od jaht do vstopnic na rafiniranih turističnih ladjah. Poblaznelost z denarjem in potrošništvo nista nič drugega kot v celofan in zlato folijo zavita izkrivljena potreba po samoohranitvi. Pri tem se posameznik ne ozira na ničesar. Seveda je težko priznati, da vse to, kar počnemo, počnemo le zase, lažje je metati pesek v oči drugim in govoriti, da to delamo v njihovo korist. Nekdanje je bilo drugače. Ljudje verjeli, da ima kralj pravico do česarkoli, danes pa potrebujemo lažne nalepke, ki nas ščitijo pred jezo nasprotnikov in ljudstva.

Zanimivo je, kako so sprti poslanci hitro soglašali, ko je šlo za povišanje lastnih plač in druge ugodnosti. Zanimivo je, kako voditelji v svojih govorancah zagovarjajo nebeško visoke dohodke (celo sednine) in opravičujejo, česar se opravičiti ne da. Za svojo lastno r. uničujejo ne samo blagor drugih ljudi, temveč naravo, ki pa že vrača udarec. Žal ne samo krivcem, temveč vsemu človeštvu.

Ni jasno, od kod izhaja ena od najsilovitejših človekovih potreb: potreba po posedovanju. Verjetno tudi iz potrebe po obstajanju, kajti kdor poseduje, ta obstaja in se ohranja. Kdor

pa ne, ta pristane na smetišču družbe. Višje razviti sesalci prav tako posedujejo dobrine (npr. hrano), a le v manjši meri. Potreba po posedovanju pa se razlikuje glede na kulturo posameznika. V nekaterih kulturah in veroizpovedih (npr. budizmu) je vrednota odrekanje. V zahodni civilizaciji pa je posedovanje alfa in omega človekovega življenja, zlato tele, ki ga častijo reveži in bogati, čeprav je tudi Jezus zagovarjal odrekanje – kar kaže na hudo hinavščino naše civilizacije.

Primitivni neandertalec in erectus sta imela enake osnovne potrebe, le da sta bila bolj neposredna v odnosih in jih nista ovijala v pozlačeno folijo. Nista udarila sočloveka z gorjačo po glavi, potem pa rekla: to je zato, ker te imam rad. Ali razum spričo tega pomeni napredek ali nazadek? S svojo aktivnostjo nista tako totalno uničevala svojega okolja, ker nista imela dovolj razuma, verjetno pa niti take potrebe.

Doslej nismo odgovorili na vprašanje, od kod tolikšen pohlep po dobrinah, po denarju. Denar seveda zamenjuje vse neandertalčeve potrebe s sodobnimi potrebami po hrani, bivališču ali spolnem partnerju. Z denarjem dobiš vse to in še mnogo več. Naša dednost zahteva zadovoljitev teh potreb, a kaj, ko so že presežene? Sodobni pridobitniki in grabežljivci so zategadelj nekakšni neandertalci naših dni, ker živijo le za pridobivanje dobrin, drugo pa jih ne briga.

Oglejmo si potrebo po hrani. Neandertalec in njegovi sočasniki so bili vedno lačni, želodec pa je zahteval sitost. Zato so se morali najesti, kadarkoli je nanesla priložnost. Ko so ubili mamuta, se je najedla vsa družina, presežek pa se je shranil v salu, ker niso imeli zmrzovalnikov, da bi vanje shranili ostanke za prihodnost. Zato so jedli, čim več so mogli. Zdaj pa je nastopila doba, ko je za večino ljudi hrane dovolj in bi morali jesti manj. A genov za manj jedenja nimajo. Zato jedo kar naprej, tudi preko meja posameznikovih potreb. Posledica je epidemija debelosti. V Evropi je 10-23% (odvisno od dežele) ljudi predebelih, v Severni Ameriki pa 20-30%.

Nekaj takega je tudi z denarjem, ki zadovoljuje vse potrebe. Človek ga grabi več, kot ga potrebuje. Je nenasiten kot neandertalec, ko je goltal mamuta, da bi si nabral salo.

Ali je še upati, da človek ne bo uničil sveta in samega sebe? Upanje je majhno, današnji razvoj pa le še bolj napenja lok vzdržljivosti. Vendar se na obzoru že prikazujejo dobri in pravični posamezniki. Beremo in slišimo, kako si navadni ljudje med seboj nesebično pomagajo. A tudi mnoge vidne osebnosti. Za socialne namene darujejo denar kulturniki, umetniki, športniki in gopodarstveniki, nikoli pa politiki. Marsikdo bo rekel, seveda, s tem postajajo glasnejši, kar je spet svojevrstna sebičnost. Morda. Morda so zato Billi Gatesi prepustili večino svojega fantastičnega premoženje dobrotelnim ustanovam, a pomoč je dostikrat anonimna, ne da bi ljudje poznali avtorja ali darovalca.

Marsikaj bi lahko storila vzgoja in šola. V šolah bi morali učiti, da je sramota imeli požrešen avto, ki troši 15 litrov goriva in zastruplja okolje. Morali bi gojiti solidarnost z našimi potomci, saj bodo že naši otroci in vnuki, ki jih imamo tako zelo radi, čutili strašne posledice današnjega ravnanja. Morali bi otroke poučiti, da smo odgovorni za življenje svojih potomcev, namesto da jih ogrožamo. Da je tudi genocid. Brez te odgovornosti ni nobene odgovornosti več. Potem je vse dovoljeno. Zares, naše vedenje je genocid prihodnjih generacij, naših potomcev, kar pa nas ne vznemirja, ker ne vidimo njihovih tegob. Ostajamo na eni od najnižjih moralnih stopenj (po Piagetu, 1968, in Kohlbergu, 1963), ko imamo za resnično samo to, kar vidimo. Česar ne vidimo, tega enostavno ni.

Morda, morda, morda...a ne izgubimo upanja! Naš predsednik Janez Drnovšek ima veliko upanja. Opravičeno? Ameriški prejšnji predsedniški kandidat Al Gore ga nima.

Če bo drugačna orientacija zares kdaj prevladala, bo to največji prelom v zgodovini človeštva. Večji kot so ga prinesli avtomobili, mobiji in računalniki, večji od katerekoli družbene revolucije ali reforme, večji od sprememb, ki so nastale zaradi osvajalskih pohodov Aleksandra, Džingis Kana, Napoleona ali Hitlerja. Kajti to bo revolucija duha.

Podobne reforme so zgodovinske osebe že poskušale, naj omenim samo indijskega prosvetitelja M. Gandhija. Prvi pa je bil Jezus Kristus, a so se mu kasnejši rodovi žal izpridili. Nastopil je proti sebičnim genom, proti katerim ni bilo mogoče zmagati. Sebičnost je postala močnejša od njegovega učenja, posebno ker je prevladala tudi v krščanskih cerkvah, ki naj bi nadaljevale njegovo poslanstvo.

Morda bo reforma duha danes, ko umirajoča narava bije plat zvona, uspešnejša? Ali pa bo človeštvo v nekaj sto letih izginilo z obličja zemlje, izginilo v grobu, ki si ga je samo izkopalo.

::SVOBODA ZAČENJA TAM, KJER JE KONEC POTI

Etiko, psihologijo, pedagogiko, sociologijo in druge znanosti, še posebno pa razne ideologije, prevevata dva velika dualizma: dualizem dobrega in zla ter dualizem svobode in odvisnosti. Prvega ne manjka v verskih in ideoloških spisih ter političnih razglasih, o drugem pa se veliko govori in piše zlasti v zadnjih sto letih.

Ključni problem Sartrove (1933) eksistencialne filozofije je problem eksistence (to, da nekaj je) in esence (to, kar je). Eksistenca predhodi in določa esenco. Človek najprej obstaja, je, se pojavi v svetu in šele potem se določa. Ni nekaj vnaprej oblikovanega, določenega, marveč je "vržen v svet", v katerem sam sebe izgrajuje. Vendar se vidi pomanjkljivega, hotel bi doseči absolutno eksistenco, a ne more. Razklan je med tem, kar je dosegel in tem, česar ni dosegel. Zaradi tega nesoglasja je večno nezadovoljen.

Človek pa je svoboden, še več, obsojen je na svobodo. Njegova eksistenca je isto kot svoboda. V njem ni nobene vnaprejšnje narave, determinant, ničesar, na kar bi se oprl in kar bi določalo njegovo bivanje v svetu. Nima nobene poti, ki bi markirala smer naprej. Ne obstaja nobena absolutna resnica, ni večnih moralnih zakonov in vrednot. Posameznik izključno odgovarja zase in je svoj zakonodajalec. Sam, brez človeškega in božjega vodstva, mora določati svojo usodo. Pri tem se mu ponujajo različne izbire.

Osnovna človekova izbira je izbira med avtentično in neavtentično eksistenco. Avtentičen človek priznava svobodo in prevzema polno odgovornost zanjo. Zavest svobode in odgovornosti pa poraja nemir. Zato se mnogi ljudje umaknejo v neavtentično eksistenco, utopijo se v brezimno množico, v množična gibanja, v religijo, politične stranke idr. oblike nepristnega gibanja oziroma odvisnosti ter postanejo eden od mnogih. Pri tem izgubijo svojo individualnost. S tem se izognejo eksistenčni tesnobi, vendar jih preganja ontološka krivda (zavest izgubljenih možnosti).

Sartrov eksistencializem načenna vprašanja smisla in nesmisla življenja, nujnosti smrti, svobode in vezanosti, izbiranja, odgovornosti, smisla trpljenja, ljubezni, nič. Soočanje s temi vprašanji zmanjšuje ontološko krivdo, za kar pa je potreben poseben pogum.

Eksistencializem Jeana Paula Sartra je vplival na mnoge psihološke in psihoterapevtske šole in smeri, posebej na eksistencialno psihologijo, humanistično psihologijo in druge poglede.

Podrobneje si oglejmo pojmovanja velikega psihologa, humanista in filozofa Ericha Fromma, ki je pripadal berlinski psihoanalitični skupini in franfurtski marksistični šoli. V

ospredju Frommove psihologije je vprašanje človekove svobode in osamljenosti. Spočetka je bil človek povsem odvisen od narave in popolnoma usklajen z okoljem. V poznejšem razvoju pa je to stopnjo presegel. Zavedel se je samega sebe in se začel svobodno odločati, posledica pa so bili občutki osamljenosti, odtujenosti, nemoči, izgubljenosti in ločenosti. Njegova odtujenost se odraža tudi v družbenih odnosih. Odtujeni človek ustvarja odtujeno družbo, ta pa njegovo odtujenost še povečuje in utrjuje.

V tem stanju sta možna dva izhoda. Človek se lahko vrne v stanje vezanosti in doseže stopnjo, na kateri je bil, preden se je pojavila zavest. Zanj je značilna težnja po združitvi (simbiozi) z nečim zunaj sebe. Kaže se v odnosu podrejenosti oz. vladanja nad drugim. Takšno nazadovanje vidimo, kadar se slepo podvrže avtoritetam in družbenim gibanjem (strankam, religijam, domovini itd.), s čemer izgubi svobodo, obenem pa postane bolj vezan. A neha biti osamljen. Lahko pa gre po drugi poti in razvije to, kar v njem potencialno obstaja, razširi svojo zavest, sposobnost ljubezni ter doseže sožitje v duhu prijateljstva.

Človek ima prave in neprave potrebe. Med prve sodijo potreba po povezanosti, potreba po ustvarjalnosti, potreba po pripadnosti, potreba po identiteti, potreba po usmeritvi, potreba po spontanosti in potreba po verovanju. Poglavitna prava potreba je potreba po ustvarjalnosti oz. potreba po preseganju danosti. Med neprave (iracionalne) potrebe pa sodijo potrebe, ki jih potrošniška družba umetno ustvarja pri kupcih.

Fromm razlikuje dve temeljni življenjski usmeritvi, ki ju imenuje ustvarjalna in neustvarjalna. K slednji prišteva usmeritve sprejemanja, izkoriščanja in kopičenja. Ustvarjalna usmeritev se izraža v ljubezni in delu pri ljudeh, ki razvijajo svoje zmožnosti in širijo možnosti. Označuje jih izvirnost, zaupljivost, zmernost, ponos, tovarištvo, širokosrčnost, smisel za eksperimentiranje in druge pozitivne vrline.

V zadnjih spisih je Fromm še poglobil svoj dualizem. Pisal je o sindromu propadanja in sindromu rasti. Za prvega je značilna nekrofilija (ljubezen do vsega, kar je mrtvo), narcizem (pretirana ljubezen do samega sebe) in simbiotska vezanost (slepa navezanost na drugega), za sindrom rasti pa biofilija (ljubezen do življenja) ter težnja po svobodi in avtonomnosti. Zadnje svoje delo je Fromm naslovil *Biti ali imeti*. *Biti* bolj ali manj sovпада z ustvarjalno usmeritvijo in sindromom rasti, *imeti* pa z neproduktivno orientacijo in sindromom propadanja. V prvem primeru posameznik uresničuje svoje potence in se osvobaja simbiotskih vezi, v drugem pa uživa v posedovanju in prilaščanju predmetov, odnosov in ljudi.

Na kratko opišimo še pojmovanja sociologa Davida Riesmana, ki razlikuje tri človeške tipe: 1. tradicionalni tip, ki je vezan na tradicijo in pretekle navade, 2. od drugih usmerjeni tip, ki je vezan na druge ljudi, skupine in gibanja ter 3. od znotraj usmerjeni tip, ki je svoboden v svojih odločitvah in izpopolnjuje samega sebe. Prva dva tipa sta vezana, tretji pa je neodvisen, avtonomen in svoboden.

V življenju stopamo po poteh, ki jih izrišejo vplivne skupine, npr. religije in politične stranke. Važna referenčna pojma sta narod in država. Dokler se držimo teh poti, nismo in ne moremo biti svobodni, ker nas vodijo markacije. Res nam je dopuščeno nekaj svobode, a bolj zato, da mislimo, da smo svobodni, kot pa zato, da bi odločali po svoji glavi. Najbolj omejujoči so totalitarni režimi, bolj prefinjeno pa nas omejujejo sodobne demokracije.

Pritiski, ki omejujejo samodločanje, so zunanje ali notranje narave. K prvim sodijo razne družbene omejitve in zahteve. Posameznik, posebno če ima otroke, pa težko reče "ne" ali "da", kadar je pod hudim zunanjim pritiskom in se boji izgubiti službo ali celo pristati v zaporu. Kdo bi mu zameril? A vendar ti pritiski omejujejo osebno svoboda, ker mu markirajo pot naprej.

V drugi skupini so notranje omejitve, ki izhajajo iz človeka. Eden od glavnih psiholoških razlogov za nesvobodo je njegov konformizem. Ne človek sam pri sebi, marveč drugi ljudje postanejo merilo njegovega življenja. Tega je čedalje več. Konformist le posnema druge ljudi in ne misli s svojo glavo.

Človekova stališča so zelo raznotera. Niti o enem vprašanju ne soglaša večina ljudi. Lahko bi rekli: kolikor glav, toliko stališč. Pripadnost skupinam (strankam, religijam, narodu, oblasti, vladarjem) pa drži posameznika na uzdi (npr. s strankarsko disciplino) vsiljene enotnosti.

Kult osebnosti poznajo in so poznali vsi avtokratski režimi. Že od leta 1948 ga kritiziramo (sprva le pri Stalinu). Ljudstvo (pravzaprav le del ljudstva) skorajda po božuje časti diktatorje in voditelje, jih povzdiguje v nebo in se jim klanja. Milovan Đilas (1948) je napisal: "(Verovali smo), da bi brez Stalina sonce mračno svetilo." Vendar je kult osebnosti največja sramota za oblast, ki ga uprizarja. Vprašajte prijatelje, kdo so predsedniki Švice, Irske ali Finske? Le redki znajo odgovoriti. A vendar imajo v teh državah razmeroma demokratične politične sisteme. Vsi pa poznajo Sadama Huseina, Busha, Putina in druge avtokrate. V indijanskem rezervatu Pueblos imajo pregovor: "Naš poglavar je odličen. Še nikoli se ni ničesar slišalo o njem (Škerlj, 1962)"

V vseh državah se praviloma zahteva brezpogojna zvestoba narodu in domovini (kot nekoč kralju ali cesarju). Kar pomeni: ne glede na to, kakšna sta. Kdor narodu in domovini ni zvest, je izdajalec, zato je dovoljeno z njim najhujše postopati. To pa je velika zabloda opranih možganov. Tagore je napisal: "Ljudje odstavljajo vest in postavljajo domovino na njeno mesto." Narod in domovina pa sta abstrakciji, ki sama po sebi nista niti dobra niti slaba. Ne moremo imenovati izdajalce Nemce, ki so kljub hudemu tveganju nasprotovali nacistični domovini (npr. Marlene Dietrich) ali komunističnemu režimu (npr. Aleksander Dubček, Jože Pučnik), ker so se obnašali kot neodvisne osebnosti. Opoiečniki na zahtevo "Ljubi svojo domovino," odgovarjajo: "Katero in kakšno domovino?" Ivan Cankar je domovino primerjal celo s prostitutko (Domovina, ti si kakor vlačuga: kdor te ljubi, tistega zasmehuješ). Kljub temu pa preseneča, da so se mnogi opoiečniki kasneje vpisali med zavzete pristaše te ali one laične vere. Cankar opisuje, kako so nekega učitelja preganjali, da se je bogu smilil. Potem pa je njegova stranka zmagala in tedaj je zavihtel bič nad nekdanjimi preganjanci. Svetla izjema pa so bili A. Dubček in I. Nagy, pri nas pa pokojni Igor Torkar, ki je kljub hudi krivici, ki so mu jo prizadeli v prejšnjemu režimu (Dahavski proces), ohranil samostojnost in je kritično ocenjeval vse kasnejše politične smeri. Podobnih ljudi imamo veliko - po mojem mnenju Mencinger, Bučar, Pavček, Rus, Hribarjeva in še mnogi. Najbrž tudi Drnovšek. Spričo njih zares ne potrebujemo strankarsko opranih možganov.

V parlamentarnih razpravah se oglašajo pripadniki posameznih strank z na las podobnimi argumenti, zato je mogoče vnaprej precej točno ugotoviti, kaj bodo govorili in kako bodo glasovali. To pa ni nobena svoboda in nobena avtonomnost. V takem okolju sploh nima smisla o čemerkoli razpravljati. To, kar vemo vnaprej, ni nobeno razodetje, kvečjemu lajanje. Nekdaj smo govorili o "glasovalnem stroju". Včasih me prav čudi, ko vidim, kako se resni in spoštljivi intelektualci z vsemogočimi naslovi oklepajo strankarskih stališč kot klop kože. Menim, da svoboden in razgledan človek ne more pripadati nobeni stranki, nobeni religiji in nobeni ideološki skupini. A ne samo strankam, marveč kateremukoli gibanju, ki se mu nekritično pridružuje. Podobno kot je jeruzalemska drhal kričala: "Križajte ga!", so Ambružani vpili, naj se Romi poberejo in njihovo naselje podre. Kristus bi dejal: "Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo."

Seveda pa se vezanosti ne da povsem znebiti. Tudi šola, v katero smo hodili, veže posameznika s svojim prikazovanjem šolskega gradiva. Tudi kultura je vez. In služba. Vendar so te vezi šibkejše in dopuščajo več svobode kot pripadnost formalnim skupinam, ki temeljijo na disciplini svojih pripadnikov. Poti, po katerih stopamo, so jasne ali zabrisane, asfaltirane ali makadamske in nam bolj ali manj razločno markirajo smer. Svoboda pa začena tam, kjer ni več poti. Čim manj je markacij, tem svobodnejša je družba.

Fromm je posebno poudarjal družino in vzgojo. Glavni vzgojitelj je družina, ki jo je Fromm imenoval "psihološka agentura izkoriščevalske družbe." Otrok je predmet nešteti pritiskov in izkoriščanj. Osnovni problem, ki ga mora rešiti, je problem avtoritete. V tem smislu je razložil tudi Ojdipov kompleks. Otrok, ki se upira, sicer zares razvije destruktivne tendence, v nasprotnem primeru pa se simbiotsko prilagodi staršem in postane pasivna, odvisna, vezana osebnost. Njegov jaz zamenja lažni jaz, ki je nosilec vloge, ki jo od njega pričakuje okolje. Kmalu postane dovzeten za vsakršne manipulacije.

Svoboden človek seveda upošteva stališča in mnenja drugih, a se jim le po temeljitem premisleku pridružuje ali izloča. Se ne odloča kot stroj, kot avtomat, čeprav je I. Antič duhovito zapisal (1999), da postajajo stroji čedalje bolj podobni ljudem in ljudje čedalje bolj podobni strojem.

Najbolj žalostno pa je to, da politiki, pedagogi in javni delavci praviloma poudarjajo, da naj vzgoja oblikuje svobodne ljudi, ki mislijo s svojo glavo. Slaba šala? Kdo na tem svetu pa zmore reči "ne" potrošniškemu načinu življenja, ki izčrpava surovine, segreva in zastruplja okolje ter ogroža potomce? Seveda, marsikdo reče "ne", takih člankov in spisov je čedalje več, Gore nam je celo postregel s filmom *Neprijetna resnica*. Pravi "ne" pa ni zgolj govorjenje in verbalno olajšanje, temveč sprememba vedenja: omejevanje pri nakupih, vožnja skromnih, varčnih avtomobilov (hibridov in avtomobilov, ki trošijo nadomestno energijo), vgrajevanje filtrov v industrijo, opuščanje umazane industrije, čeprav mnogi izvedenci pravijo, da je že prepozno. Da smo že prešli točko nič, s katere je vrnitev mogoča. A rešimo, kar se rešiti da. Čeprav se pet minut po polnoči veliko ne da več rešiti.

Posameznik, posebno če ima otroke, pa težko reče "ne" ali "da", kadar je pod hudim zunanjim pritiskom in se boji izgubiti službo ali celo pristati v zaporu. Kdo bi mu zameril? A vendar ti pritiski omejujejo osebno svoboda, ker mu markirajo pot naprej.

Ali je ob vsem tem osebna svoboda sploh mogoča? Ali ni zgolj fikcija, po kateri vsi hrepenimo, a je ne moremo doseči? Pojem, ki velja za neki drugi svet? Nekaj idealnega, kot platonška ljubezen, po kateri vsi hrepenimo, vendar se nam sprti izmika? Bralec naj si sam odgovori na vprašanja.